

Thema: Ouderenmishandeling

Worden ouderen in andere culturen ook mishandeld?

Sjaak van der Geest

Er bestaat een wijdverbreid geloof dat ouderen in zogenoemde niet-westerse culturen beter af zijn dan ouderen in onze samenleving. Daarmee bedoelt men niet dat zij het economisch en materieel beter hebben (het tegendeel is meestal het geval), maar dat zij meer aandacht, zorg en gezelschap krijgen van hun kinderen en andere verwanten en van hun burens. De werkelijkheid is echter ingewikkelder en niet alles is wat het lijkt te zijn.

Onderzoek laat zien dat er ernstige vormen van oudermishandeling voorkomen in landen die juist bekend staan om hun respectvolle bejegening van ouderen. 'Death-hastening', zoals het in Engels jargon wordt genoemd, komt vaak in het verborgene voor, zonder inspraak van de betrokkenen zelf: een soort opgelegde euthanasie die meestal het gevolg is van extreme armoede en onmacht. Een bericht in het Indiase weekblad *Tehelka* in 2010 beschrijft hoe ouderen in arme families die niet meer voor hen kunnen zorgen vergiftigd worden. Sommige ouderen ondergaan het lijdzaam en tonen zelfs begrip voor de daad van hun kinderen. Andere zoeken hun toevlucht in tempels of verzorgingshuizen om aan hun doodsvonnissen te ontkomen. Uit Zuid Afrika komen berichten over ernstige vormen van lichamelijk en verbaal geweld en over diefstal van geld en bezittingen van ouderen.

Ouderen in Ghana

Zelf heb ik tussen 1994 en 2010 antropologisch onderzoek gedaan naar ervaringen van oud-woorden en zorg in een middelgroot dorp in Ghana. Ik was vaak onder de indruk van de goede zorg en warme aandacht die ouderen genoten maar soms ook geschokt door de bijna totale afwezigheid van zorg en betrokkenheid.

Net als in Nederland kan men niet over zulke onderwerpen generaliseren. En net als in Nederland is de kwaliteit van de oude dag voor een zeer groot deel een kwestie van reciprociteit: wie tijdens zijn werkzame leven veel gedaan heeft voor kinderen en anderen, kan gewoonlijk rekenen op goede verzorging en blijvende belangstelling van die kinderen en anderen. Maar wie er in zijn leven een zootje van gemaakt heeft, krijgt aan het eind de rekening gepresenteerd: minimale zorg en knarsetandende aandacht.

Wat wordt echter bedoeld met 'mishandeling'? Als dat fysiek geweld is, heb ik in Ghana nooit mishandeling van een ouder persoon gezien. Of toch, misschien één keer, toen een Amerikaanse priester in woede een oude man een schop onder zijn achterste gaf. Iedereen die het gezien had sprak er schande van en de priester is kort daarna vertrokken (al denk ik niet dat dat vanwege dit ene incident was). Hij had een van de meest gekoesterde regels van de sociale etiquette overtreden; oudere mensen toon je respect. Kinderen kun je een disciplinaire klap geven. Sterker nog: die *moet* je af en toe fysiek aanpakken. Mijn Ghaneese vrienden lachen meewarig om het Nederlandse taboe op het lijfelijk straffen van kinderen. Ik herinner me dat ik hun een keer een krantenknipsel voorlas over een Nederlandse vader die door de politie werd aangehouden toen hij zijn zoontje op straat een draai om zijn oren gaf. Ze lagen dubbel van het lachen (ik trouwens ook). Hoe kun je een kind opvoeden als je het niet lichamelijk mag straffen? Maar fysiek geweld tegen ouderen is ondenkbaar. Hetzelfde geldt voor verbaal geweld: verhef nooit je stem tegen een ouder persoon (zeker niet als er anderen bij zijn); toon respect. Zelfs als je je vader haat, zeg het hem niet recht in het gezicht. Voorkom de schaamte en schande die daar het gevolg van zijn.

Als er sprake is van oudermishandeling in Ghana, dan is dat gedrag dat *niet* openlijk en confronterend is, maar juist de directe confrontatie vermijdt: verwaarlozing, afwezigheid, niets doen. En bovendien, gedrag dat in de relatieve privacy van het huis plaatsvindt (of juist niet plaatsvindt).

Eenzaamheid en reciprociteit

Het romantische beeld dat wij hebben van het leven van ouderen in de 'niet-westerse' wereld is dat die ou-

deren nooit alleen gelaten worden. Zij wonen veelal in hetzelfde huis als hun kinderen en kleinkinderen en worden dag en nacht omgeven door familie. Als ze voor de deur van hun kamer of huis zitten, zien ze het dagelijkse leven voor hun ogen voorbij trekken: kinderen spelen, vegen het erf, halen water, wassen de vaten, en komen thuis van school. Vrouwen zijn aan het werk, doen de was, komen terug van de markt, bereiden het eten of zitten met elkaar te praten. De vergelijking met ouderen in onze eigen maatschappij die alleen thuis zitten dringt zich op. De eenzaamheid die bij ons als een van de grootste problemen van de ouderdom wordt beschouwd, bestaat niet in Ghana, althans niet in die vorm. Als ik in Ghana vertel over oude mensen bij ons die soms dagen – of nog langer – na hun overlijden in hun huis gevonden worden, kijkt men mij ongelovig aan. Zoiets is in Ghana niet mogelijk. Toch was er in het Ghanese dorp veel eenzaamheid onder ouderen. Een paar fragmenten uit gesprekken met oudere mannen zijn misschien verhelderend.

Met mijn Ghanese collega-onderzoeker (F) bezocht ik een oude blinde man (A) die vroeger een drummer was geweest en een expert in de kennis van culturele tradities. Je zou verwachten dat zo iemand voor de jongere generatie interessant was en geregeld bezocht werd vanwege zijn kennis en verhalen. Het tegendeel was het geval. A was er ellendig aan toe. Hij ‘woonde’ in een leeg vertrek van een verwaarloosd huis. Zijn enige meubilair was een rieten matje op de harde cementen vloer. Eten kreeg hij van een oudere vrouw die in de verte (zeker voor onze begrippen) familie van hem was. Zijn twee zonen die een paar honderd meter verderop woonden, zag hij nooit. F vroeg hem of hij vaker bezoek kreeg van mensen zoals wij die geïnteresseerd waren in zijn kennis van vroeger. Het antwoord was ‘nee’. Kreeg hij dan wel eens andere bezoekers?

A: Soms komt er iemand langs die me groet.

F: Blijft zo iemand dan ook een tijdje met u praten?

A: Na de begroeting vraagt hij hoe het met me gaat en ik zeg dan: ‘Goed’.

F: Komen mensen niet op bezoek voor een praatje? Om naar uw verhalen te luisteren?

A: Nee.

F: Waarom niet?

A: Ik kan ze moeilijk roepen om naar mijn verhalen te komen luisteren... Als je niet komt, vertel ik ook niets.

Een andere oude man (K), eveneens iemand die een grote kennis had van tradities, gaf een duidelijker antwoord op onze vraag of er niemand interesse had in zijn verhalen en spreekwoorden. Ik wees op een jonge vrouw die op een afstand stond mee te luisteren naar ons gesprek (waarschijnlijk meer nieuwsgierig naar wat wij daar aan het doen waren dan naar de woorden van K) en vroeg haar of zij iets geleerd had van de spreekwoorden van de oude man die bij haar in hetzelfde huis woonde. Ze schudde haar hoofd. K gaf daarop het volgende commentaar [in de vorm van een spreekwoord]: “Zij is niet in spreekwoorden geïnteresseerd, want ze kan daar geen geld mee verdienen. Maar in de toekomst zouden die spreekwoorden haar van dienst kunnen zijn. Als je aankomt in een dorp en de drummers melden op dat moment dat er iemand gearriveerd is die geëxecuteerd moet worden, maar je verstaat het niet, dan word je gearresteerd en gedood. Als je het wel verstaan had, was je weggerend en had je je leven gered.”

Zowel A als K waren niet erg goede vaders geweest tijdens hun werkzame leven en moesten daar nu misschien de tol voor betalen maar dat gold niet voor G (ongeveer tachtig jaar oud) die – hoewel arm – altijd een hardwerkende vader was geweest en zelfs een zoon had in Japan die daar veel geld verdiende. Ook G voelde zich eenzaam, hoewel zijn zoon hem niet vergeten was en hem af en toe geld stuurde. We spraken met hem terwijl hij de wacht hield bij het huis in aanbouw dat zijn Japanse zoon in het dorp liet bouwen. G bewaakte de bouwmaterialen en sliep om die reden ook ’s nachts in een half voltooide kamer van het huis. Ook G klaagde over eenzaamheid. Het mooiste citaat dat ik mocht noteren gedurende de vele jaren van mijn ouderen-onderzoek is van hem afkomstig: “Er is geen grotere vreugde voor een oude man dan een jong iemand die hem een vraag stelt.” Maar, voegde hij er aan toe, zo’n jong iemand kwam nooit, zelfs niet de kleinkinderen. Verdrietig en bitter besloot hij: “Mijn hoofd zit vol met dingen maar als niemand ze komt halen, neem ik ze mee” [als ik sterf].

Die trieste conclusie over de afwezigheid van belangstelling en bezoek kwam in alle gesprekken pas na een tijdje. In het begin benadrukte de oudere met wie ik sprak gewoonlijk dat hij (over ‘zij’ kom ik nog

te spreken) veel aandacht kreeg van mensen die hem bewonderden om zijn wijsheid en levenservaring en hem geregeld om advies kwamen vragen. Als ik dan doorvroeg wie er de afgelopen dagen zoal langsgelopen waren, gaf hij uiteindelijk toe dat er eigenlijk nooit iemand kwam. Met het eerste antwoord klopte hij zich als het ware op de borst; hij probeerde mij, de bezoeker, ervan te overtuigen dat hij een belangrijke en gerespecteerde ouderling was, maar al gauw bleek dan dat de zaken er anders voor stonden. De afwezigheid van bezoekers werd echter niet als bewijs van een minder geslaagd leven voorgesteld maar als een gebrek van de jonge generaties. Het waren bijna altijd 'anderen' die de schuld kregen van hun eenzaamheid.

Frappant was overigens dat ook de jonge generatie het imago van de wijze oude grootvader ophield. Mijn vele gesprekken met jongeren zo tussen de 15 en 25 leverden onwaarschijnlijk positieve uitspraken op over de bewondering en het respect dat zij voor hun oudere familieleden hadden en de wijze adviezen die ze van hen ontvingen. En ook daar gaven ze pas na enig doorvragen toe, dat ze eigenlijk nooit de ouderen om advies vroegen. Waarover ze advies nodig hadden, waren zaken van de moderne wereld waar de ouderen niets van wisten. Je zou kunnen zeggen dat 'respect' – het meest gebruikte woord in mijn gesprekken met en over ouderen – vooral bestond uit de manier van praten over elkaar. Het respectvol spreken was vaak een compenserende metoniem voor de afwezigheid van het 'geleefde' respect.

Enigszins speculatief moet ik daaraan toevoegen dat dit voor oudere moeders en grootmoeders waarschijnlijk iets anders lag. Hun kennis ligt meer op het terrein van het gewone dagelijkse leven en de sociale verhoudingen die daar doorheen lopen. Zij worden nog geraadpleegd over conflicten en problemen in de sociale en emotionele sfeer. Daarom ben ik van mening dat – in tegenstelling tot wat in veel publicaties over ouderen in de niet-westerse wereld geschreven wordt – oudere vrouwen minder 'verwaarloosd' worden en zich minder eenzaam voelen dan mannen.

Maar wat is eenzaamheid eigenlijk? Alleen zijn is geen eenzaamheid. Ik moet vaak denken aan de regel van Ida Gerhard: "Die lezen mogen eenzaam wezen." Gerhardt's 'eenzaamheid' is juist geen eenzaamheid maar zalig alleen zijn. Eenzaamheid is een ongewenste

ervaring die het sterkst gevoeld wordt in het gezelschap van anderen, zoals op een feestje waarbij iedereen met iedereen praat en jij alleen overblijft. Zo is het ook voor een oude man die in het gezelschap van anderen buiten gesloten wordt en in een meubelstuk verandert.

Tot slot nog even terug naar reciprociteit. Naast de lange-termijn reciprociteit die enkele keren ter sprake is gekomen, is er ook een korte-termijn versie van reciprociteit. De oudere persoon die weinig de deur uitkomt en ook weinig bezoek ontvangt, raakt geleidelijk zijn plek kwijt in het circuit van de 'laatste nieuwtjes' en de uitwisseling van informatie over belangrijke gebeurtenissen. Hij beleeft ook weinig meer dat het vertellen waard is en wordt zodoende steeds minder 'interessant' voor een bezoeker. De reciprociteit van het moment – ik zeg iets en jij zegt iets terug – verdwijnt. Pogingen van de oudere om dat te compenseren met verhalen over vroeger (die de bezoeker al vele malen gehoord heeft) maken het probleem alleen maar erger. Het is een vicieuze cirkel die de 'sociale dood' van de oudere inluidt. Dit proces is een van de vele observaties tijdens mijn onderzoek die me zeer vertrouwd voorkwamen. Mijn aanvankelijk verwachting dat er grote verschillen bestaan tussen de beleving van ouderdom en de zorg voor ouderen ginds in Ghana en in mijn eigen maatschappij moest ik keer op keer bijstellen.

Mishandeling?

Maar moeten we deze eenzaamheid en beginnende sociale dood, nu 'mishandeling'noemen? Ik heb geprobeerd deze geleidelijke maatschappelijke uitschakeling nauwkeurig en eerlijk te beschrijven en laat het aan de lezer over zijn of haar conclusie te trekken. Ik zelf zou er echter voor willen pleiten voorzichtig te zijn met de harde kwalificatie van mishandeling. Af-scheid nemen van deze wereld is een proces waarin vereenzaming en andere verliezen onvermijdelijk zijn. Daar moet je anderen niet de schuld van geven. Mooi en succesvol oud worden houdt zelden in dat men tot de laatste snik 'populair' en 'gevierd' is. Het is vooral: zonder chagrijn en bitterheid af en toe de bakens verzetten en zich een sportieve 'verliezer' tonen.

Prof. Dr. Sjaak van der Geest is Emeritus hoogleraar Medische Antropologie van Universiteit van Amsterdam